

Masarykova univerzita
Fakulta filozofická

CJA001: Úvod do studia českého jazyka

(poznámky z přednášek)

Brno 2007

Přednášky © doc. PhDr. Zdeňka Hladká, Dr., 2006
Zpracování © Jaromír Hradílek, 2007
Sazba provedena typografickým systémem L^AT_EX

Obsah

1	Informace k předmětu	5
1.1	Předpoklady ke složení zkoušky	5
1.2	Seznam povinné literatury	5
1.3	Poznámky k doporučené literatuře	5
2	Fylogeneze jazyka	9
2.1	Komunikační systémy zvířat	9
2.2	Lidský jazyk	9
2.3	Diachronní pohled na jazyk a vývoj jazyka obecně	12
2.4	Diferenciace jazyků v čase a prostoru	13
3	Ontogeneze, vývoj jazyka u jednotlivce	17
3.1	Konkrétní ontogeneze jazyka	18
4	Jazyk	19
4.1	Abstraktní systém jazyka (<i>langue</i>)	20
4.2	Sémiotický trojúhelník	23
4.3	Komunikační proces	23
4.4	Základní, nejobecnější funkce jazyka	25
5	Dějiny lingvistiky	27
5.1	Předvědecké období	27
5.1.1	Starověk	27
5.1.2	Středověk	29
5.1.3	Humanismus	29
5.1.4	Racionalismus	29
5.1.5	Osvícenství	29
5.2	Vědecké období	30
5.2.1	Historickosrovnávací jazykověda	30
5.2.2	Strukturalismus	32
5.2.3	Pražský lingvistický kroužek	34
5.2.4	Komunikačně-pragmatický obrat v jazykovědě	36
5.2.5	Teorie mluvních aktů	37
5.2.6	Diskurz, komunikace v dialogickém prostředí	39
6	Český národní jazyk	41
6.1	Stratifikace, dělení národního jazyka	41
6.1.1	Spisovný jazyk	42
6.1.2	Členění dialektů	42
6.1.3	Obecná čeština	42

6.1.4	Hovorová čeština	43
7	Dodatky	45
7.1	Důležité termíny	45
7.1.1	Foneticko-fonologická rovina	45
7.1.2	Morfologická rovina	45
7.1.3	Lexikální rovina	46
7.2	Klasifikace indoevropských jazyků	46
7.3	Poznámky k mapě nářečních oblastí	47

1 Informace k předmětu

1.1 Předpoklady ke složení zkoušky

- Zvládnutí témat probíraných na přednáškách,
- nastudování povinné literatury,
- splnění úkolu v průběhu semestru (praktická analýza jazyka),
- zvládnutí odborné terminologie, paralel, porozumění významu a schopnost výrazy běžně používat. Seznam základních termínů lze nalézt na adrese http://www.phil.muni.cz/cest/lide/hladka/CJA001_terminy.rtf.

1.2 Seznam povinné literatury

- ČEJKA, Mirek: *Úvod do studia jazyka (pro bohemisty)*
 - Slavistika a bohemistika
 - Předmět a rozdělení jazykovědy
 - Místo jazykovědy v systému věd
- SAUSSURE, Ferdinand de: *Kurs obecné lingvistiky*
 - Úvod (vše kromě Základů fonologie)
 - 1. část – Obecné principy
 - 2. část – Synchronní lingvistika
- ERHART, Adolf: *Základy jazykovědy*
 - Klasifikace jazyků (lze nastudovat i z jiných pramenů)

1.3 Poznámky k doporučené literatuře

- ČEJKA, Mirek: *Úvod do studia jazyka (pro bohemisty)*
 - **Mirek Čejka** (* 1929) vyučoval na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity.
- ČERMÁK, František: *Jazyk a jazykověda: přehled a slovníky*
 - Přehled obecné jazykovědy, slovník pojmů, základní srovnání, co je v jazycích univerzální.

- **František Čermák** (* 1940) je žijící významný český lingvista. Působí na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze a je ředitelem Ústavu Českého národního korpusu. Specializuje se na frazeologii a v této oblasti je ve Střední Evropě považován za autoritu. Je také spoluautorem publikace *Slovník české frazeologie a idiomatiky*.
- DANEŠ, František: *Český jazyk na přelomu tisíciletí*
 - Psáno pokud možno přijatelnou až popularizovanou formou, podává obraz toho, jak vypadá současný český jazyk, zkoumá územní diferenciaci i vliv anglicizmů.
 - **František Daneš** (* 1919) je stále aktivní lingvista, v letech 1990–1994 vedl Ústav pro jazyk český.
- HELBIG, Gerhard: *Vývoj jazykovědy po roce 1970*
 - Důležité dílo pro studium současné lingvistiky zaměřující se na několik oblastí.
 - **Gerhard Helbig** (* 1929) je německý lingvista.
- HOFFMANNOVÁ, Jana: *Stylistika a . . . : současná situace stylistiky*
 - Práce se nezabývá pouze stylistikou, je abecedně seřazená jako encyklopedie a seznamuje se subdisciplínami, které nějakým způsobem stylistiku nahrazují.
 - **Jana Hoffmanová** (* 1950) je lingvistka pracující v Ústavu pro jazyk český a zaměřuje se na stylistiku.
- CHOMSKY, Noam: *Syntaktické struktury: logický základ teorie jazyka: o pojmu „gramatické pravidlo“*
 - Kniha je prvním krokem ke generativní gramatice.
 - **Noam Chomsky** (* 1928) je žijící legenda lingvistiky, působí ve Spojených státech.
- LAMPRECHT, Arnošt – MICHÁLKOVÁ, Věra: *České nářeční texty*
 - Jedno z výchozích děl dialektologie. Příručka shromažďuje přepis všech českých a moravských nářečí.
 - **Arnošt Lamprecht** (1919–1985) byl český jazykovědec, působil na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity a zabýval se praslovánštinou.

- SALZMANN, Zdeněk: *Jazyk, kultura a společnost: úvod do lingvistické antropologie*
 - Populárně zpracovaný vstup do antropolingvistiky.
- HRONEK, Jiří – SGALL, Petr: *Čeština bez příkras*
 - Populárně zpracovaná charakterizace obecné češtiny, místy až provokující.
- SKALIČKA, Vladimír: *Typ češtiny*
 - Typologická klasifikace jazyků, velice srozumitelná a přístupná. Doporučeno!
- ŠULC, Michal: *Korpusová lingvistika: první vstup*
 - Obecný úvod do korpusové lingvistiky pro laiky.
- VACHEK, Josef: *U základů pražské jazykovědné školy*
 - Vzpomínkové vyprávění.
 - **Josef Vachek** (1909–1996) byl český anglista, působil na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity a patřil do Pražského lingvistického kroužku.
- KARLÍK, Petr - NEKULA, Marek - PLESKALOVÁ, Jana: *Encyklopedický slovník češtiny*
 - Formou hesel.

Kompletní seznam doporučené literatury lze nalézt v Informačním systému MU na stránce předmětu.

2 Fylogeneze jazyka

Fylogeneze jazyka je časově chápaný proces vzniku, vývoje a zániku jazyka. V širším slova smyslu je důraz kladen na vznik jazyka, v užším potom na sledování fenoménu jeho vývoje.

Každý živý organismus má potřebu výměny informací se svým okolím a proto má každý vývojový stupeň nějaký komunikační systém, se složitostí organismu přitom roste jeho složitost. Nejsložitějším komunikačním systémem je lidský jazyk.

Jazyk umožňuje výměnu informací a zkušeností z různých časových období (tzv. *multiparentální dědictví*). Sekundárním, extrakorporálním kódem umožňujícím záznam jazyka mimo lidské tělo je písmo.

Komplexní lidský jazyk umožnil člověku závratný vývoj.

Existují dvě teorie o vývoji lidského jazyka ve vztahu ke komunikačním prostředkům zvířat:

- *Kontinuální teorie* – evoluční, postup vývoje jazyka byl plynulý.
- *Diskontinuální teorie* – vychází ze skutečnosti, že lidský jazyk je z kvalitativního hlediska odlišný od nejdokonalejších komunikačních systémů v přírodě, předpokládá revoluční zvrát ve způsobu komunikace. Odborná obec je v současnosti nakloněna právě této teorii.

2.1 Komunikační systémy zvířat

V živočišné říši se uplatňují prakticky jen jednodušší signály související s nejdůležitějšími životními jevy – *potrava, nebezpečí, zachování rodu a vyhrazení teritoria*. Komunikace pak může být *optická, akustická, pachová*, nebo *kombinovaná*.

Velmi komplikované komunikační systémy má tzv. *společenský hmyz* (termity, mravenci, včely). Studium a popisem komunikačního systému včel se zabýval rakouský zoolog Karl von Frisch, který za svůj výzkum také v roce 1973 získal Nobelovu cenu.

V současné době se pozornost upíná pro jejich podobnost s člověkem ke zkoumání primátů, obzvláště pak šimpanzů.

2.2 Lidský jazyk

Přehled prototypových rysů lidského jazyka sestavil americký antropolinguista **Charles F. Hockett**:

- Zvířecí komunikace je zpravidla vrozená a instinktivní, naučená část je velice malá. Naproti tomu člověk se řeči učí až v průběhu svého života, ačkoli se lze právem domnívat, že dispozice k tomu máme vrozené. Lidská řeč je kulturní záležitost. Zvířata také nejsou schopna si kódy vzájemně předávat.
- Pro lidskou řeč je typická tzv. *dvojitá artikulace* (nebo též dvourovňová strukturace). Tento jev popsal André Martinet a je založena na tom, že lidskou řeč můžeme rozčlenit na jednotky, jež mají nějaký zvukový význam. Tyto jednotky jsme ale schopni dále dělit na menší části, které nesou gramatický význam. Tedy:
 - forma má nějaký význam a my jsme z ní schopni informaci extrahovat;
 - *morfémy*, tedy nejmenší jednotky nesoucí význam, je možné dělit na menší části, které už význam nenesou, ale jsou schopny jej rozlišovat, tzv. *fonémy*.
- Lidský jazyk je ohromně kreativní, mimo jiné v tom smyslu, že nám umožňuje vytvořit nekonečné množství vět a to i takových, které jsme nikdy v životě neslyšeli, ale přesto jim rozumíme. Jsme tedy schopni kombinovat prvky do nových celků.
- Obrovská schematická šíře jazyka – na rozdíl od zvířat jsme schopni hovořit o jakékoli události vzdálené v libovolném čase a prostoru.
- Člověk je schopen vytvářet věty.
- Člověk je schopen meta-jazykových projevů – dovede použít jazykový prostředek pro popis jazyka samotného.

Lidský jazyk je spojen s druhem *homo sapiens*, jenž se objevuje někdy před třemi sty tisíci lety. Existují sice domněnky postavené na základě sociálních indicií, že prvky jazyka vykazoval už *homo erectus*, z genetického hlediska však nebyl vybaven potřebnými akustickými orgány, mohl se tedy domlouvat jen mimikou či gestikulací. V současné době se tedy přikláníme k tomu, že jazyk se rozvinul až u druhu *homo sapiens*, což potvrzuje řada sociálních i genetických důkazů – nejpozději sedmdesát tisíc let před naším letopočtem už měl člověk potřebnou výbavu, jsou však náznaky, že tomu tak mohlo být i dříve (už sto padesát tisíc let před naším letopočtem).

Obecnější otázkou je, zda nastal vývojový skok na jednom, nebo na více místech najednou (*monogeneze* × *polygeneze*). O monogenezi se píše už ve

Starém zákoně v knize Genesis a tato představa přetrvávala až do 18. století – ještě Komenský uvažuje o hebrejštině jako o původním jazyku, stejně jako Václav Jan Rosa. Otázka polygeneze je v bibli nastíněna v příběhu o Babylonské věži.

Kromě biblických představ svědčí o lidské inklinaci k víře v monogenezi i snahy o hledání původního jazyka. V moderní době byla monogeneze podpořena i racionálními objevy v oblasti vývoje jazyků: v 19. století se objevuje objektivní historicko-srovnávací jazykověda a zjišťuje, že jazyková struktura má jednoho společného předka – *indoevropský prajazyk*.

Později vzniká v současné době uznávaná teorie o *nostratickém jazykovém společenství*, která srovnáváním jazyků dokazuje, že 75 % populace mluví jazyky, které mají prokazatelně nostratický původ. Jednou z indicií je i skutečnost, že všechny jazyky světa mají stejný rytmus, což naznačuje jednotný princip. Další prvek, zdůrazňovaný zejména Noamem Chomskym, je, že lidský jazyk je dán geneticky a všechny jazyky světa tedy mají stejné hloubkové univerzální rysy.

Otázka monogeneze a polygeneze je v současnosti živá i z hlediska širší otázky monogeneze nebo polygeneze vzniku lidstva. Zde genetický výzkum naznačuje, že veškeré lidstvo vzniklo na jednom místě.

Už v antickém Řecku se v rámci filozofických prací, zejména v Platónově Kratylovi, řeší problém *arbitrárnosti*, tedy zda byla slova původního jazyka přirozeně vynucena svým obsahem, nebo byla dána obecným tvůrcem (člověkem či bohem) libovolně. Nedochozí k jednotnému závěru.

Stejnou problematikou jako Platón se ve 20. století zabývá i Ferdinand de Saussure, jenž dochází k závěru, že až na onomatopoické výjimky je jazyk arbitrární (forma není přímo vyvolána obsahem). Opět jsou zde ale náznaky, že jazyk až tak arbitrární není, například z hlediska podobnosti vyjadřování emocí.

Za osvícenství v 18. století ze zájem o vznik jazyka velmi zvětšil a jsou zde snahy o racionalizaci. 19. století přichází s řadou objektivnějších pokusů o vysvětlení původu jazyka. Převažují tři teorie blízké se vynucenému charakteru slov:

- *Teorie interjekční (interjekce = zvolání, výkřik, citoslovce)* – tato teorie se domnívá, že počátky lidské řeči si lze představit v emocionálních zvucích. Jedním z důkazů je, že v jazycích tzv. primitivních národů je více citoslovečných prvků než v moderních jazycích. Studium těchto národů nám napomáhá v hledání původního jazyka. Tato teorie se nicméně ukázala jako mylná, neboť složitost jazyka je rovnocenná a tzv. primitivní jazyky jsou pouze uzpůsobeny danému prostředí.

- *Teorie onomatopoická (onomatopoeie = zvukomalba)* – tvrdí, že původní slova napodobovala to, co popisovala. Také tvrdí, že chceme-li poznat vznik jazyka, je třeba sledovat, jak se řeči učí děti.
- *Teorie synergastická* – řeč vznikla z reflexivních výkřiků, které provázely lidskou kooperaci (vydávání tzv. „pracovních zvuků“).

Stejně jako řada dalších teorií žádná z nich neobjasnila vznik jazyka ani jeho podstatu. Velice zajímavá je však Hockettova teorie, která se nepokouší vysvětlit vznik jazyka jako takového, ale snaží se popsat původ dvojí artikulace a otevřeného systému.

2.3 Diachronní pohled na jazyk a vývoj jazyka obecně

Tendence najít dokonalý jazyk byly už v 17. století, kdy jedním z hlavních motivů byla i snaha vytvořit univerzální jazyk, jímž by se domluvil celý svět. Tato snaha výrazně posílila v 19. století, kdy vznikla řada umělých jazyků za účelem vylepšit možnosti dorozumění a očistit jazyky od jejich vágností, nelogičnosti a nejednoznačností.

Nejnámějším z těchto pokusů bylo bezesporu *esperanto* (ze slova „doufající“), jehož autorem byl v první fázi Ludvic Lazar Zamenhof. Ten se pokusil vytvořit velmi jednoduchý a pravidelný jazyk, esperanto má asi jen 16 gramatických pravidel a slovní zásoba je založena na 900 slovních základech, z nichž lze vytvořit až 10 000 slov, což je odhadovaná průměrná aktivní slovní zásoba středoškolsky vzdělaného člověka. Esperanto je vytvořeno na základě románských a germánských jazyků.

Esperanto si získalo jistou oblibu nejen u vzdělavců, ale lokálně se rozšířilo i mezi prostý lid, který chtěl patřit mezi evropskou kulturní společnost, a odhaduje se, že je do esperanta v současnosti přeloženo okolo 40 000 knih. Otázkou je, proč zůstalo převážně jen v rovině kulturního koníčku a nedočkal se většího rozšíření. Ukazuje se, že právě největší výhodou přirozených jazyků je jejich otevřenost, tvárnost a nepravidelnost, která významně rozšiřuje jejich vyjadřovací schopnosti.

Vytvořit jazyk, který by se zbavoval svých problematických prvků, se pokoušeli i analytičtí filozofové v 1. polovině 20. století (nejvýznamnějším představitelem analytické filozofie byl bezpochyby Ludwig Wittgenstein se svým dílem *Tractatus Logico-Philosophicus*). Ti dospěli k závěru, že přirozený jazyk ve své výrazové vágnosti je to, co člověk ke své komunikaci potřebuje.

Přirozený jazyk je nejlepší komunikační nástroj, který máme.

Vývoj přirozeného jazyka probíhá ve všech jeho rovinách, ne však stejnou rychlostí. Nejrychleji se jazyk vyvíjí v rovině *lexikální*, o něco pomaleji

v rovině *hláskoslovné* a ještě pomaleji v rovinách *gramatických* (*morfologie* atp.). V zásadě se dá říci, že vývoj jazyka není vyvolán uvědomělou snahou mluvčích. Výjimku tvoří lexikální rovina, která reaguje bezprostředně na potřeby člověka. V rovině hláskové má vliv snaha o ekonomičnost jazyka, řada změn probíhá i z důvodu vzniku nesouměrnosti jazyka a potřeby vyrovnat systém. Velká řada morfologických změn je sekundární reakcí na hláskovou změnu.

2.4 Diferenciace jazyků v čase a prostoru

Diference jazyků si lidé všímali odedávna, avšak dlouhou dobu z toho nic podstatného nevyvozovali. Až jazykověda 19. století dospěla k poznání, že některé jazyky jsou si bližší než jiné. Tyto jazyky, byť územně vzdálené, mají pravidelné podobné rysy a musely tedy vzniknout *divergentně* z jednoho původního prajazyka.

Prvním významnějším krokem v této oblasti byl pokus **Augusta Schleichera**, který přišel s *rodokmenovou teorií* (tzv. *Stammbaumtheorie*), tedy domněnkou, že se prapůvodní prajazyk binárně větvil. Později vznikla *migrační teorie*, tedy že diference jazyků byla zapříčiněna migrací etnik.

S mnohem pravděpodobnější *vlnovou teorií* přišel německý lingvista **Johannes Schmidt**. Ta je založena na vývoji dialektů.

V 60. letech 20. století modeloval vznik jazyka **Charles F. Hockett**. Vycházel z předpokladu, že když se v určité době mluví na daném rozsáhlém území jednou řečí, podíváme-li si na totéž území za 1000 let, bude se na něm mluvit jiným jazykem a lze předpokládat, že jazyk nebude homogenní.

K určité změně dochází na určitém ohraničeném území. V bodě, kde změna poprvé zazní (první mluvčí), vzniká z důvodů jazykových, podnět vychází pravděpodobně z jazykového systému. Místu prvního výskytu se říká *ohnisko změny*. Vlnová teorie se nazývá proto, že z ohniska se změny šíří předáváním z mluvčího na mluvčího na všechny strany (toto lze přirovnat ke kameni vhozenému do vody). Ohniska se mohou na území vyskytovat na různých místech, silnějším ohniskem je zpravidla kulturně a hospodářsky významné místo (v češtině tedy obvykle Praha).

Hranice maximálního rozšíření vlny se nazývá *izoglosa* a nelze předpovědět, kam až taková vlna dojde. Často se v historii stalo, že se vlna zastavila na určitém místě teritoria, kde mluvčí narazili na přírodní překážku (např. hory) a dále na překážku společenských hranic (panství), některé vlny však skončily bez zjevné příčiny. Hranice nářečí vznikají při vzniku navzájem nezávislých jazykových změn.

Dá se říci, že po 1000 letech bude odlišnost jazyka narůstat se vzdáleností mezi dvěma body území (vesnicemi). Jazyku 1. dne porozumíme za jediný

den, jazyku 2. dne porozumíme za dva dny, až tímto způsobem dojdeme k místu, kde jazyku nerozumíme vůbec.

Všechny naše představy o jazykových změnách jsou jen přibližné.

Představa o jazyku a dialektu je trochu jiná. Jsou dvě možnosti objektivního popisu:

- objektivně popsat jako typ jazyk jednoho bodu (dialekt jedné vesnice), nebo
- popsat teritoriální rozsah jednoho rysu (tedy kam až dosáhla izoglosa).

Je třeba si uvědomit, že názvy dialektů a jejich představa je určitým způsobem zkreslené schéma.

Řada izoglos skončí na jednom místě, hranici nějakého jazykově charakterizovaného typu říkáme *svazek izoglos*.

To, co vznikne z jednotného jazyka přirozeným štěpením, nazýváme *jazyková rodina* – nejznámější je jazyková rodina *indoevropská*, kam patří i slovanské jazyky. Původní kontinuum jsme schopni modelovat na základě překryvu rysů mezi jednotlivými jazyky (germánskými, slovanskými, ...). Dnes je hranice jazykově tvrdá a není touž hranicí, jako v době jazykové diferenciaci, je dána migrací obyvatelstva. I dnes ale najdeme na území Evropy plynulé hranice, např. mezi polskými a českými dialekty.

Působení spisovného (tj. prestižního, literárního) jazyka zapřičiňuje vzájemné vzdalování. Spisovný jazyk je vždy dialekt určité lokality, která je na daném území kulturním ohniskem.

Kromě divergentního vývoje se uplatňuje i *konvergence*, tedy opačný proces, kdy dochází ke sblížení územně blízkých jazyků – tzv. *jazykový svaz* (například balkánský jazykový svaz, kdy mají jazyky geneticky různorodé nově vzniklé vzájemné rysy).

V době válek, kdy jedno etnikum dobude druhé, ve velké většině případů jeden jazyk zvítězí a ze druhého lze najít jen zbytky. Pak rozlišujeme pojmy *superstrát*, čili zbytky dobytelského jazyka, a *substrát*, tedy naopak zbytky jazyka podřízeného.

Pidgin je jazyk, který vznikl jako jednoduchý dorozumívací prostředek pro obchodní styk kombinací dvou vzdálených jazyků. Zejména v minulosti takovéto jazyky vznikaly velice rychle a stejně rychle i zanikaly.

Může se stát, že pidgin na nějakém území místní jazyky zcela vytlačí. Pak hovoříme o tzv. *kreolizaci*, v jejímž důsledku vznikne *kreol* (typickým příkladem je jazyk na Jamajce, který vznikl z místních jazyků a angličtiny). V takovýchto případech pidgin brzy ztratí svou jednoduchost a dorozvine se do charakteru přirozeného jazyka.

Pidgin i kreol byly dlouho na okraji zájmu, až v posledních desetiletích vznikla v rámci antropolingvistiky řada prací na toto téma.

Lingua franca – na určitém území je jeden z rozdílných přirozených jazyků vybrán jako oficiální administrativní jazyk (často jazyk kolonizátorů). V současnosti je svým způsobem lingua franca pro svět angličtina.

3 Ontogeneze, vývoj jazyka u jednotlivce

Tradiční otázkou studia ontogeneze jazyka je, nakolik tato imituje fylogenezi. Už v 19. století se jazykovědci domnívají, že u živočišných druhů existuje hluboká závislost mezi ontogenezí a fylogenezí. Nelze zcela říci, že by vývoj jazyka u jednotlivce přímo napodoboval vývoj jazyka u druhu. Ontogeneze však úzce souvisí s biologií – biologickými předpoklady, lateralizací levé a pravé mozkové hemisféry, v dětství má vliv mimika a gesta atp.

Vývojem jazyka u jednotlivce se zabývá několik disciplín, především psycholingvistika, pedolingvistika a další. Teorií, jak si dítě osvojuje jazyk, je celá řada a žádná z nich není potvrzená.

Nejjednodušší je *teorie imitace* (napodobování). Ta je sice do jisté míry platná, ale čistou imitací nemůže vzniknout znalost celého jazykového systému a končí někde u dvojslabičných slov. Dalším z důkazů proti této teorii je, že v rané fázi jazyka dítě samo dotváří logický systém (např. *pes* bez *pesa*, v rohu je *kamno*).

Jednou z vlivných teorií je **teorie Noama Chomského**, která podporuje jeho gramatickou teorii. Chomsky se domnívá, že vznik jazyka jedince je geneticky podmíněn a že k řeči máme geneticky zakódované předpoklady. Děti se rodí s jakýmsi naprogramovaným abstraktním univerzálním modelem připraveným na jakýkoli jazyk, není proto potřeba, aby se děti učily mateřský jazyk způsobem, jakým se později učíme jazyky ve škole. Dítě se učí jazyku, kterému je vystaveno, v jeho mozku se aktivuje to, co se pro daný jazyk hodí, a co se nehodí, zakrní.

Tuto tezi opírá Chomsky o skutečnost, že takováto schopnost je časově omezená a s věkem slábne. Děti se na celém světě a ve všech kulturách učí jazyku ve stejném sledu a za stejný čas. Dítě objevuje teorii jazyka jen z malých údajů z něj. Musíme mít na paměti, že tuto informaci získává bez explicitní výchovy a v době, kdy není schopno větších intelektuálních činností. I v Chomského pojetí hraje jistou roli imitace, není však rozhodující.

Shrneme-li to, pak se u dítěte mezi prvním a pátým rokem objeví jazyk jako výsledek interakce vrozených dispozic a biologického dozrávání ve společenských podmínkách.

Částí svého díla se věnoval ruský jazykovědec **Roman Jakobson** problematice *afázie*, tedy jaký mají různá poškození mozku vliv na řečové schopnosti. Stanovil tři základní principy učení se jazyků:

1. *Princip maximálního kontrastu* – nejprve se učíme to, co je v jazyce nějakým způsobem kontrastní.
2. *Dítě se učí od jednoduchého ke složitému* – nejprve jednoduše vyslovitelné hlásky, až později teprve složitě (např. „r“ nebo „c“).

3. *Dítě postupuje od nepříznačkových členů k příznačkovým a to v každé gramatické kategorii* – nepříznačkový člen může vyjádřit i to, co člen příznačkový, zatímco člen příznačkový může vyjádřit jen to, na co je specializovaný.

Patrný je vliv Pražského lingvistického kroužku a strukturalismu.

3.1 Konkrétní ontogeneze jazyka

1. fáze, *do 8 až 10 týdnů* – základní reflexivní zvuky (křik, pláč, kašel).
2. fáze, *od 2 do 5 měsíců* – objevuje se smích, vrnění, jakýsi náznak slabik.
3. fáze, *od půl roku do roka* – fáze žvatlání, dítě vydává určité slabiky, z velké části stále reflexivní (tedy vydává je i hluché dítě), je však důležité s dítětem komunikovat, komunikaci stimulovat. Z části se také vyskytuje snaha zvuky napodobovat a samo vydávat. Tvrdí se, že do konce roku života se dítě začne přibližovat fonologickému vzorci svého jazyka a parametrizuje svou připravenost pro jazyk, který ho obklopuje.
4. fáze, *okolo roku* – v rámci slabik se objevují jednotlivá slova, dítě začíná slabikám rozumět a úmyslně je i s určitými věcmi spojuje, rozumí intonačním konturám. *Slova lalická* jsou taková, která každé dítě na světě vyslovuje jako první, pro děti nejpřirozenější a nejsnáze vyslovitelné slabiky (*tata, baba, ...*).
5. fáze, *do dvou let* – dítě umí až 200 slov, ještě více jich rozumí. Vzniká princip věty.
6. fáze, *do 4 až 5 let* – dítě zvládá jazyk.

4 Jazyk

Na otázku co vlastně je jazyk lze nahlížet z mnoha pohledů. *Slovník spisovné češtiny* definuje jeden z významů slova jazyk takto:

3. Jazyk je soustava vyjadřovacích prostředků, sloužící určitému společenství jako nástroj k dorozumívání, myšlení a fixování poznatků.

Tento význam je běžně užíván v několika dalších odstínech. Této diferenciaci si všiml **Ferdinand de Saussure** a na jejím základě odvodil, že jazyk má dvě složky:

- *langue* je abstraktní, neuchopitelný systém, inventář jednotek, struktura jejich vztahů v jazykovém systému a pravidla jejich kombinací;
- *parole* je konkrétní realizace jazykového projevu, užití systému (řečová činnost mluvená i psaná).

Saussure říká, že rozdíl mezi nimi lze připodobnit ke hře v šachy: je-li *langue* pravidly hry, pak *parole* jsou jednotlivé možnosti její realizace, kterých je nepřeborné množství. Jedno od druhého přitom nelze odtrhnout: *langue* nelze pozorovat přímo, modelujeme jej prostřednictvím *parole*. A zatímco jazykové změny vznikají primárně v *paroli*, důvody mohou být právě v *langue* (pnutí v systému).

Toto rozdělení umožnilo stanovit různé přístupy k jazykovědě:

- na základě pozorování a analýzy dostatečného množství *parolových* projevů modeluje lingvista abstraktní *langue*;
- je-li vypracován model *langue*, zpětně se jazykovědec zajímá, jak je realizován v různých projevech a *parolových* situacích.

Podobnou dvojici pojmů charakterizoval **Noam Chomsky** – tato je sice z části odlišná, opět se ale jedná o určité schéma:

- *kompetence* je pro Chomského lidská schopnost používat jazyk, znalost inventáře jednotek a pravidel jejich kombinací;
- *performance* je reálné užití kompetence v konkrétních situacích a tedy veškerý mluvený nebo psaný text.

Chomsky si uvědomuje, že kompetence jednotlivce je velmi subjektivní, a proto pracuje také s pojmem *ideální kompetence*, který se velmi blíží Saussurově *langue*. Oproti Saussurovi však zachází ještě dál a zavádí navíc pojem *ideální performance*, který se snaží zobecnit.

Ještě před rozdělením jazyka na *langue* a *parole* se jazykovým systémem zabývali jazykovědci 19. století a snažili se jej z projevů abstrahovat. Ve 20. století se lingvistika obrací naopak k užití jazyka, tedy spíše k *parole*.

4.1 Abstraktní systém jazyka (*langue*)

Jazyk jako *langue* je možné definovat jako systém znaků¹. Nauka o znacích je moderní záležitostí především 2. poloviny 20. století. Člověk žije a umí žít v systému znaků, nejdůležitějším takovým znakovým systémem je jazyk.

Komunikace je záměrná činnost, v níž si chceme vzájemně předat určitou informaci o něčem, co je smyslově vnímatelné. Optimální, nejvšestrannější informaci je možné podat pouze předvedením daného předmětu, tzv. *přímou prezentací* (*ostenzí*). Ostenzi v komunikaci používáme v řadě situací (např. chceme-li dítěti vysvětlit postup, jak si zavázat tkaničky od bot), tímto způsobem však není možné mluvit o všem – ostenze je omezena přítomností, není podmiňovací, nemůže rozkazovat. Na ostenzi je založena komunikace zvířat.

Z výše uvedených důvodů byl člověk nucen vytvořit si jiné komunikační postupy vycházející z toho, že namísto přímé prezentace něco *reprezentuje*, vyvinul tedy jakési *zástupné symboly*:

- *metonymický způsob zástupnosti* – něco je zastupováno na základě souvislosti, kterou známe ze zkušenosti (např. mušle může připomínat dovolenou u moře);
- *metaforický způsob zástupnosti* – napodobení metaforicky zástupným symbolem, např. kresbou; pro lidské myšlení zásadní, svým způsobem může být v komunikaci přesnější než ostenze, lze totiž vytyčit ty rysy, které chceme zdůraznit.

Model může být buď blízký tomu, co zastupuje, nebo se mu může naopak vzdalovat. Krajní póly této škály pak jsou:

- *maximální blízkost originálu* – totožnost, čili ostenze;
- *maximální vzdálenost originálu* – existenční model, krom toho, že existuje, nemá zástupný model s originálem nic společného (typicky např.

¹Hlavní pojmy týkající se skutečnosti, že je jazyk systémem, najdeme v dějinách strukturalismu a v díle Ferdinanda de Saussura, nebo v materiálech Mirka Čejky.

červený žeton reprezentující loupežníka v dětské hře); nutná je znalost konvencí založených na domluvě.

Zástupným modelem může být vše, co je nějakým způsobem smyslově vnímatelné. Říká se, že nejvhodnějším zástupným modelem je takový, který je sám o sobě nenápadný – z tohoto hlediska je nejvýhodnější právě lidský jazyk, protože zvuky jsou relativně nenápadné, jsme za nimi schopni vnímat to, na co ukazují, zároveň ale nijak neomezují pohybovou činnost.

Znak lze obecně definovat takto: principem znaku je zástupnost, zprostředkované brání zřetelce někým skrze něco na něco jiného. Znaky se zabývá *sémiotika*, čili nauka o znacích, synonymní výraz *sémiologie* pochází z francouzského prostředí a používal jej Ferdinand de Saussure.

Sémiotika je věda moderní (především ve 20. století), úvahy o znacích ale nalezneme už ve Staré Číně, u Platóna, stoiků a zabýval se jí také Svätý Augustýn.

Charles Sanders Peirce byl americký filozof, matematik a logik přelomu 19. a 20. století. Bývá považován za zakladatele filozofického směru *pragmatizmu*, je ale také jedním ze zakladatelů teorie znaků a znakového principu. Jeho charakteristika znaků nebyla dlouhou dobu známá ani uznávaná, až ve 30. letech 20. století s ní seznámil veřejnost Charles Morris.

Peirce nazval proces, v němž něco působí jako znak, *semióza*. Té se účastní několik činitelů, minimálně má však tři dimenze:

1. *Znakové vehikulum (nosič)* – zástupný model; podmínkou je, že musí být smyslově vnímatelný. Prostřednictvím tohoto vehikula bereme zřetel na
2. *denotát* nebo *designát* – to, co je zastupováno. Denotát je konkrétní zastupovaný objekt nebo třída objektů. Designát je obsah, abstrakce třídy, k níž je obsahováno, myšlenkové zobecnění zastupované věci.
3. *Interpret* – ten, kdo rozumí tomu, že něco zastupuje něco jiného, tedy že znak je znakem.

Někdy také pracuje se členem *interpretanc*, což je dispozice interpreta, jeho schopnost pochopit znak a zareagovat na něj.

Peirce považoval za znak i něco, co se znakem nestalo záměrně (označováno jako *příznaky*, *indexy* nebo *symptomty*). Jako příklad můžeme uvést např. skákající pokličku, kdy jsme na základě zkušenosti schopni interpretovat, že tekutina dosáhla bodu varu. Takovéto situace jsou přitom v životě velmi běžné a většinou jde o jevy přírodní.

Peircova klasifikace znaků rozlišuje tři skupiny, pro něž je kritériem vztah mezi zástupným modelem (vehikulem) a tím, co zastupuje (denotátem nebo designátem):

- *Ikonny* – ikon je založen na metaforickém vztahu mezi vehikulem a tím, co zastupuje. Má dva podtypy:
 - *Obrazy* – vehikulum a denotát (designát) mají společné, smysly vnímatelné vlastnosti, rysy (čichový nebo zvukový ikon).
 - *Diagramy* – relace se pouze napodobuje, není zde přímá, smysly vnímatelná souvislost.
- *Indexy* – příznaky, fungují na přirozených vztazích mezi vehikulem a designátem; založeno na metonymii, interpretujeme je na základě skutečnosti.
- *Symboly* – zástupný model nemá s originálem žádnou jinou souvislost, než že existuje. Nutná je znalost konvence, arbitrární, domluvený vztah.

Peirce tvrdil, že v našem prostředí neexistuje nic, co by bylo jen symbolem, ikonem nebo indexem, jeden z těchto typů však vždy převyšuje.

V jazyce je nejčastějším znakem slovo. Synchronně vzato je většina slov prostě symboly, některá citoslovce však mohou být ikonická a najdeme i slova indexální, která závisí na v danou chvíli prožívané situaci (deiktická slova typu *já* = konkrétní mluvčí v daném okamžiku, podobně *ty*, *včera* nebo *zítra*).

Ferdinand de Saussure se zabýval znakovou teorií ve vztahu k jazyku a za součást nauky o znacích považoval dokonce celou lingvistiku; používal přitom termínu *sémiologie*. Jazykové znaky Saussura zajímaly na úrovni slova a jeho teorie byla ovlivněna dvěma výraznými disciplínami – psychologii a sociologií. Říká, že znak pouze nesjednocuje zvuk s objektem, ale že znak je něco abstraktního, co v našem vědomí spojuje dvě abstraktní entity:

- *pojmem* (*signifié*, z franc. označované) – velmi zjednodušeně řečeno je to abstraktní zobecnění všech klíčů, zobecnění skutečnosti, kterou myšlenkově odráží naše vědomí;
- *akustický obraz* (*signifiant*, z franc. označující) – psychický otisk zvuku v našem vědomí.

Dle Saussura jsou pak obě tyto entity v našem vědomí nerozlučně asociativně spojeny. Často využívá metafory papíru: *signifié* a *signifiant* jsou tak nerozlučné, jako rub a líc, které od sebe nejsme schopni nijak oddělit.

Tato Saussurova teorie je zařazována mezi tzv. teorie *bilaterální* (oproti teoriím unilaterálním, kde je znakem pouze nosič, čili zástupný model). Obě části znaku jsou v našem vědomí psychologicky spojeny, sociální podstata spočívá tom, že spojení signifié a signifiant je dáno určitou společenskou konvencí. Saussure považuje znaky za arbitrární, znak není přímo vynucen obsahem, ale mluvíme-li daným jazykem, je pro nás závazný.

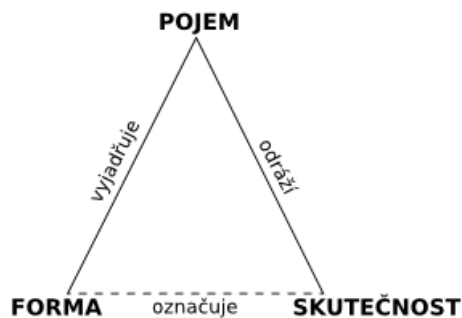
Když mluví Saussure o arbitrárnosti znaku, říká, že většina slov je sice nemotivovaných, ale že existuje tzv. *relativní motivovanost jazykového znaku*, tj. že forma jazykového znaku nemusí být motivována svým obsahem, ale může být vázána k jiným formám jazyka (např. *zčernat, učitel, zpuntíkovatěl* apod.). Některá slova jsou tedy výrazně motivovaná jinými prvky daného jazyka, jejich lexikální význam se blíží významu strukturnímu (slova *konatelská* × *činitelská*).

Máme-li to shrnout, Saussure charakterizuje znak jako bilaterální (dvojjmennou) psychologickou entitu asociativně spojující označující s označovaným, která má kolektivní platnost a je arbitrární v tom smyslu, že akustický obraz (označující) není přímo spjatý s pojmem (označovaným objektem).

4.2 Sémiotický trojúhelník

Základy trojúhelníku jako obecného modelu jazykového znaku leží již v antice (konkrétně u Platóna). V novodobém pojetí je spojován se jmény C. K. Ogden a I. A. Richards a jejich dílem *Význam významu* (1923, Londýn).

Mějme skutečnost, již chceme pojmenovat. Tu odráží jakási zobecněná abstrakce a vzniká pojem. Tato myšlenková abstrakce (pojem) je vyjádřena jazykovou formou znaku, kterou vlastně vyjadřujeme skutečnost. Tento trojúhelník byl často přepracováván a rozšiřován. V roce 1938 napsal Charles Morris práci *Základy teorie znaku*, kde se poprvé objevuje pojem *pragmatika* v kontextu souvisejícím s užíváním jazyka. Říká, že každý jazykový znak má nějakou tzv. *sémantiku*, tedy obsah. Dále je třeba sledovat vztahy mezi znaky, tzv. *syntax*, a jak je znaku užíváno v komunikaci, tzv. *pragmatiku*.

4.3 Komunikační proces

V 80. letech se v jazykovědě začíná projevovat zájem o to, jak komunikace probíhá. Na užívání jazyka je třeba se dívat jako na jednu z podob lidského

chování, které je určeno jistými pravidly. Některá jsou formulována ve slovníku gramatiky, jiná vyplývají až z toho, jak komunikujeme, což je ovlivněno jak podmínkami (situací projevu, prostředím, ...), tak i cílem (tím, čeho chceme dosáhnout).

Podmínky komunikace jsou pokaždé jiné a je tedy těžké je popsat. Proto se badatelé v teorii komunikace snažili vyjádřit ty podmínky, které musí existovat v každém mluvním aktu.

Vývoj započal v 1. polovině 20. století, s prvním základním modelem komunikace přišel **Claude Shannon**. Komunikaci definoval takto:

„Někdo někomu něco sděluje pomocí něčeho za určitých podmínek.“

Základní složky komunikace jsou pak tyto:

- *Někdo*:
 - v teorii informace: *zdroj informace, vysílač*,
 - v jazykovědě: *mluvčí, pisatel*,
 - obecně: *autor, původce, emitor* apod.;
 - jazykové prostředky: deiktické zájmeno *já*, gramatickým prostředkem je u sloves 1. osoba.
- *Někomu*:
 - v teorii informace: *přijímač, adresát*,
 - v jazykovědě: *posluchač, čtenář*,
 - obecně: *příjemce, recipient* apod.;
 - jazykové prostředky: deiktické zájmeno *ty*, u sloves 2. osoba.
 - Příjemcem může být v komunikaci širší množina než konkrétní adresát.
- *Něco*:
 - určité sdělení, vybraná a uspořádaná informace, která je schopná zakódování do nějaké vnímatelné a rozlišitelné podoby.
- *Pomocí něčeho*:
 - forma, která má materiální charakter a je vnímatelná, kód.

- *Kód* – množina symbolů a pravidel jejich užívání, jimiž se sdělení převádí do podoby schopné přenosu ve vybraném kanálu. Musí být znám jak příjemci, tak svému původci, původce informaci zakóduje a příjemce ji musí být schopný dekodovat.
 - *Kanál* – fyzický a psychický kontakt mezi komunikanty, který celou komunikaci umožňuje (tedy zahájení komunikace, její průběh i ukončení).
 - Vznikne-li v kanálu problém, hovoříme o vzniku tzv. *šumu*.
- *Za určitých podmínek:*
 - musí být stanoven kód, musí být srozumitelný a kanál musí být propustný.

Ke komunikaci musí také existovat *kontext*, tj. společná znalost obou komunikantů, která umožňuje to, že v komunikaci nemusí proběhnout naprosto vše. Rozlišujeme následující tři druhy:

1. *jazykový kontext* – vyplývá z toho, co bylo v komunikaci jazykově vyjádřeno,
2. *situační kontext* – vyplývá ze situace komunikace,
3. *encyklopedický kontext* – společné sdílené znalosti.

4.4 Základní, nejobecnější funkce jazyka

Tři základní funkce jazyka formuloval německý psycholog **Karl Bühler**. Vycházejí z modelu komunikace, zdůrazňují vysílač, hledisko adresáta a to, co se vysílá. Projevují se všechny, ne však se stejnou intenzitou:

- *Ausdruck* (*výrazová, expresivní, prezentativní, presymbolická*):
 - vychází z hlediska mluvčího a zdůrazňuje jeho aspekt. Při zdůraznění této funkce je jazykový znak chápán jako příznak vyjadřující něco o vnitřním stavu a charakteru mluvčího (symptom). Tato funkce je velmi stará a různé teorie předpokládají, že je to jedna z vůbec prvních funkcí provázejících vznik jazyka. Nad ostatními funkcemi může převažovat zejména při rozrušení, rozčilení apod.
 - Jazykové prostředky: zvuková intonace, síla, tempo řeči, afektivní slova, citoslovce, . . .

- *Appell* (*apelová, výzvolá*):
 - zdůrazňuje hledisko adresáta, v jistém smyslu je nejdůležitější pro jeho zaujetí, získání pro daný cíl.
 - Jazykové prostředky: imperativ, vokativ, tázací konstrukce, varování, zájmena, . . .
- *Darstellung* (*sdělovací, referenční, informativní, symbolická*):
 - využívá neutrálních, nejméně frekventovaných prostředků.
 - Jazykové prostředky: oznamovací způsob, klesavá intonace, vyprávění, popis, . . .

Roman Jakobson z Pražského lingvistického kroužku k těmto přidal několik dalších funkcí, z nichž dvě jsou velmi podstatné:

- *Funkce fatická* (*kontaktní*) – zaměřuje se na kanál, spojení mezi komunikanty; možná nejméně frekventovaná funkce v jazyce, slouží pro udržení kontaktu, aniž by byl podstatný obsah. Motivaci pro sledování této funkce čerpal Jakobson z práce antropologa Bronislava Malinovského.
- *Funkce estetická* – zaměřuje se na kód, sleduje, jaký má sdělení skrze jazykové prostředky estetický účinek.

Ještě se objevují:

- *Funkce mentální* (*myšlenková*) – vychází z toho, že je jazyk bezprostředně spjat s myšlením a nelze jej od něj odtrhnout. Skrze jazyk vkládáme informace do svého myšlení.
- *Funkce metajazyková* – prostřednictvím jazyka můžeme mluvit o jazyce.

5 Dějiny lingvistiky

V principu se dá říci, že každá civilizace, která si vytvořila písmo, se nějakým způsobem o jazyk zajímala. Obecné kroky ve vývoji písma jsou tyto:

1. *obrázkové* nebo *piktografické písmo* – grafické naznačení informace, kresby, které však nejsou spojeny s jazykovými částmi, ale s realitou;
2. *ideografické písmo* – jeden znak se postupně vztahuje k jednomu jazykovému významu, slovu, obrázek ztrácí svou názornost, zjednodušuje se a stává se symbolem (např. klínové písmo);
3. *slabičné písmo* – jeden znak je spojen s nevýznamovou slabikou;
4. *hláskové písmo* – vyžaduje velkou míru abstrakce, v praxi je velmi jednoduché, protože k popisu jazyka postačuje malé množství znaků.

Fáze historického vývoje jsou doloženy písemnými památkami.

5.1 Předvědecké období

Předvědecké období je obdobím starověku a středověku a trvá až do počátku 19. století.

5.1.1 Starověk

Ve starověku rozlišujeme kultury, jež znaly písmo, ale nezachovaly se žádné explicitní teoretické práce se zájmem o jazyk, a ty, které zájem o jazyk projevily: **Stará Indie**, **Starověké Řecko** a **Stará Čína**.

Jednou z civilizací, jejíž zájem o jazyk není doložen, je **Mezopotámie**. Byla velice brzy osídlena (už v 7. tisíciletí před n.l.), vysoký stupeň civilizace pak ve 4. tisíciletí před n.l. vybudovali Sumerové. Z tohoto období se dochovalo obrovské množství textů – celé knihovny, literární, administrativní i učebnicové texty a písařské dílny. Sumerské *klínové písmo* vycházelo z piktogramů, bylo ideografické, projevovaly se však již náznaky slabičnosti ba dokonce hláskovosti.

Ve 2. tisíciletí před n.l. byli Sumerové vytlačeni Akkady a sumerština se stala mrtvým jazykem. Akkadové ji však studovali, vážili si jí a vznikaly dokonce i slovníky, což je dozajista důkazem jistého zájmu o jazyk.

Další civilizací byl **Starověký Egypt** (4. tisíciletí před n.l.) a také zde se dochovalo velké množství uměleckých i administrativních textů. *Hieroglyfy*,

jimiž byly tyto texty psány, byly na bázi ideografického písma s náznaky slabičnosti i hláskovosti².

Fénická kultura (2. tisíciletí před n.l.) byla obchodnickou civilizací a je považována za zakladatele *hláskové abecedy* (přibližně ve 13. století před n.l.). Ta vznikla především z potřeby zápisu informací obchodního rázu a právě z ní čerpá evropská abeceda. Fénické hláskové písmo mělo 22 znaků pro souhlásky, samohlásky se domýšlely. Jedná se tedy svým způsobem o přechod mezi slabičným a hláskovým písmem. Fénické písmo převzali Řekové a rozšířili je o samohlásky. Z tohoto písma pak vznikly dvě větve – západní latinka a východní hlaholice, cyrilice a později azbuka.

První z civilizací, u níž je zájem o jazyk dochován, je civilizace **Staroindická** (3. tisíciletí před n.l.). Byla to kultura městských států, která vytvořila obrázkové písmo, z něž vzniklo písmo ideografické s prvky slabičnosti. Ve 2. tisíciletí před n.l. vznikala tzv. *védská literatura* psaná *sanskrtem*, čili řada kulturních textů nábožensko-filozofického charakteru s uměleckou hodnotou. Tvorba a studium těchto textů patřily k zájmům nejvyšších kast. Sanskrt později jako živý jazyk asi 300 let před n.l. zanikl.

Studia starých textů vedla k prvním teoretickým popisům jazyka. První dochovanou gramatikou jazyka je **Pániniho** *Osm knih* z přelomu 5. a 4. století před n.l. Je složena ze 4000 aforismů a sám Pánini tvrdil, že navazuje na 64 svých předchůdců, i proto je na velice vyspělé úrovni.

Obzvláště dobrý byl v tomto období popis sanskrtu v oblasti fonetiky a fonologie a dále pak v oblasti slovtvorné stavby (staroindičtí gramatikové už rozlišovali sufix, kořen nebo koncovku). Spolu se sanskrtem byly pak tyto poznatky znovu objeveny až v 19. století.

Staré Řecko – v klasickém období (tzv. *attickém*, 5. a 4. tisíciletí před n.l.) se popisem jazyka zabývali filozofové jako byl **Sokrates**, **Platon**, nebo **Aristoteles**. Zhruba ve 3. století před n.l. se objevuje deskriptivním popis gramatiky na filologické úrovni, zejména z důvodů studia Homérových spisů. V 1. století před n.l. pak vznikají velké gramatiky řečtiny, první ucelenou gramatikou byla *Techné grammatiké* **Dionysa Thráckého** z přelomu 2. a 1. století před n.l. obsahující mimo jiné také klasifikaci 8 slovních druhů.

Řeckou tradici Evropě zprostředkoval **Řím**, který nepřinesl nic nového a jen rozpracoval poznatky řeckých filozofů, jež aplikoval na latinu. Ve 4.–6. století n.l. vznikají *Donatova* a později *Priscianova gramatika*, které jsou dodnes nejvýznamnějším popisem latiny a pro celý středověk byl tento typ popisu jazyka nezvratitelným vzorem.

²Otázkou je, proč civilizace s tak dlouhým trváním a rozvinutým písmem nepřešla do další fáze, přestože slabičný princip zjevně chápala. Historikové se domnívají, že si Egypťané chtěli zachovat písmo v současném stavu i proto, že písmařské povolání patřilo k jedné z nejvyšších společenských vrstev.

5.1.2 Středověk

Pro středověk byla příznačná především **scholastika**, která vycházela z filozofie Platonovy a později Aristotelovy a zaměřovala se především na racionalizaci víry a teologická poznání. Základem bylo tzv. *trivium*, čili gramatika, dialektika (logika) a rétorika.

Celý středověk se ve svých studiích jazyka omezoval v podstatě pouze na latinu, kde vycházel ze starořímských vzorů. Běžně používané jazyky byly považovány za vulgární a nehodné pozornosti.

5.1.3 Humanismus

Za humanismu, tedy v období formování novodobých národností, se začaly poprvé studovat národní jazyky. Vznikaly překladové slovníky, díla v místních jazycích a poprvé také teoretické slovníky se snahou o etymologii. Se-psány byly také první gramatické popisy národních jazyků.

V českém prostředí je důležité ještě z dřívějšího období dílo **Jana Husa** *De orthographia bohemica* podávající fonologický popis soudobého jazyka. První dochovanou gramatikou češtiny je *Náměšťská gramatika* z roku 1533, jejímiž autory byli Optát, Gzel a Philomates a která vznikla v souvislosti s česko-bratrským překladem bible – byl to v podstatě soupis praktických znalostí pro překladatele. Dalším významným dílem byla *Gramatika česká*³ z roku 1571, kterou napsal **Jan Blahoslav** a zpočátku vznikala jen jako dodatky k Náměšťské gramatice. *Dvě knihy o české gramatice* pak v roce 1603 napsal **Vavřinec Benedikt Nudožerský** (Slovák).

5.1.4 Racionalismus

V 17. století vznikaly pod vlivem racionalistů a encyklopedistů gramatiky s filozofickým charakterem – začínají se zajímat o to, co je v jazyce univerzální. Nejvýznamnější je *Gramatika Port-Royal* z roku 1660 ovlivněná Descartem, která se snaží najít obecně platná pravidla ve všech jazycích, dokazuje je ale pouze na francouzštině a latině.

5.1.5 Osvícenství

Osvícenství 18. století přináší veliký zájem o vznik jazyka, upouští se od teologických vysvětlení a přiklání se naopak k racionálním teoriím.

³V celku byla poprvé vydána až ve 2. polovině 20. století na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity.

5.2 Vědecké období

Vědecké období se započíná 19. stoletím a trvá až do současnosti.

5.2.1 Historickosrovnávací jazykověda

V tomto období se jazyk začíná zkoumat na základě vědecké metodologie. Celé 19. století má jednotný charakter jediné základní teorie, která sjednocuje zájem o jazyk, a tou je *historickosrovnávací jazykověda*.

Tato metodologie naprosto upřednostňuje tzv. *diachronní* přístup k jazyku a zkoumá jej v časovém vývoji, poznávání současného jazyka bylo považováno za primitivní a nevědecké. V rovině srovnávací si badatelé povšimli vzájemné podobnosti jazyků. Tyto podobnosti srovnávali, zkoumali a snažili se zrekonstruovat geneticky původní jazyky.

Impulzem byl pro tento nový směr objev sanskrtu laickým jazykovědcem **Williamem Jonesem**. Ten v roce 1786 tvrdil, že mezi latinou, řečtinou a sanskrtem existuje genetické spojení. U zrodu argumentačně podloženého poznání indoevropské jednoty pak stáli Franz Bopp a Rasmus Rask.

Za zakladatele indoevropské srovnávací jazykovědy je považován **Franz Bopp** (1791–1867). V roce 1816 vydal práci, v níž srovnal konjugační systém sanskrtu s latinou, řečtinou, perštinou a germánskými jazyky, dokázal jejich příbuznost a nazval je *indoevropskými jazyky*. Bopp byl nicméně ovlivněn svou dobou, obdobím romantismu, jeho cílem bylo rekonstruovat původní stádium jazyka. Domníval se, že prvotní jazyk byl dokonalý a až vývojem došlo k jeho znečištění.

Ke stejným závěrům a dokonce ještě dříve než Bopp (už v roce 1814) dospěl také dánský jazykovědec **Rasmus Rask** (1787–1832), své dílo však publikoval až v roce 1818. Také zkoumal morfologii, studoval mnohem větší množství jazyků než Bopp a zjistil, že jsou příbuzné a že mají společný základ. Tvrdil, že pro zkoumání genetických souvislostí není vhodné studovat lexikum (dochází totiž ke kulturním přenosům a nemusí se tudíž jednat o genetickou příbuznost), ale gramatiku. Dnes je vnímán jako druhý otec indoevropéistiky, protože ale psal v dánštině, do širšího povědomí se dostal až ve 20. století.

2. období historickosrovnávací jazykovědy patří jménům Jakob Grimm a August Schleicher.

Jakob Grimm (1785–1863) vydal v roce 1819 dílo s názvem *Německá gramatika*. V něm se oproti Boppovi a Raskovi přestal soustředit pouze na gramatiku, ale zaměřil se na srovnávání hláskových příbuzností a objevil, že mezi nimi existují pravidelné změny. Zjistil a dokázal, že v germánských jazycích dochází k pravidelné rotaci souhlásek.

August Schleicher (1821–1867) napsal *Kompendium srovnávací gramatiky indoevropských jazyků* a byl jedním z prvních, kdo se pokoušel dosavadní myšlenky shrnout a dojít k nějakému závěru. Pokusil se najít schéma historického vývoje jazyků, vypracoval model štěpení jazykové rodiny, tzv. *Stammbaumtheorie*.

Svým původním vzděláním byl Schleicher botanik a jazykovědě se věnoval až posledních 17 let svého života. Byl silný darwinista, v obecné snaze zrekonstruovat indoevropský prajazyk dospěl k nesmyslnému pojmání jazyka jako živého organismu. Tvrdil, že se u něj dá předpokládat zrození, vývoj (za nejdospělejší považoval flexivní jazyky, sanskrt) a úpadek (současné jazyky). Říká se také, že přišel s územ označovat předpokládané, nedoložené konstrukty hvězdičkou – ten se dochoval dodnes.

Vedle německé vzniká v této době také slovanská historickosrovnávací jazykověda, kterou založil **Josef Dobrovský** (1753–1829). Jeho *Základy staroslověnského jazyka* z roku 1822 jsou považovány za základní. S ním je pak často spojován Slovinec **Franz Miklošič** (1813–1891), který napsal čtyřdílnou *Srovnávací gramatiku slovanských jazyků*, v níž nejen popsal souvislosti mezi slovanskými jazyky, ale měl i velice moderní metodologii.

3. období historickosrovnávací jazykovědy bylo jejím vrcholem a zároveň vyčerpáním její metodologie. 70. léta 19. století patřila mladogramatickému směru.

Hlavní myšlenka se šířila z univerzity v Lipsku. Ústřední postavou byl **Karl Brugmann** (1849–1919), který se spolu s dalšími mladými lingvisty odtrhl a s Hermannem Osthoffem založil vlastní časopis, v jehož úvodním článku (jakémsi programovém prohlášení) sebe a své kolegy nazval ironicky mladogramatiky.

Za základní filozofující dílo mladogramatiků lze považovat *Principy dějin jazyka* **Hermannu Paula**, které je pokusem o ucelenou teorii jazyka a vytvoření systému lingvistiky 19. století. Mezi další významná díla patří *Základy srovnávací gramatiky indoevropských jazyků*, které napsal Karl Brugmann společně s Bertholdem Delbrückem. Metodika jazykovědy je silně poznamenána šířícím se pozitivizmem, snaží se dosáhnout co největší doložitelnosti poznání a práce s fakty.

Mladogramatici posvětili diachronii jako jediný možný způsob zkoumání jazyka a výhradně je zajímal proces jeho vzniku. Soustředili se na hláskosloví a přinesli spousty metodologií a nových postupů. Pravidelnost hláskových změn povýšili na přírodní zákon a domnívali se, že jsou bezvýjimečné⁴. To však bylo velice brzy vyvráceno, ukázalo se totiž, že hláskový zákon v praxi nefunguje: bezvýjimečnost platí daleko méně u emocionálních slov, která se

⁴Tzv. *hláskový zákon* jako první formuloval německý slavista August Leskien.

v jazyce velice často vymykají, velmi na ni působí kontakty mezi obyvatelstvem (u přejímaných slov se totiž hlásková změna nedá předvídat) a působení analogického vyrovnávání se objevuje v každém jazyce.

Bezvýjimečnost hláskových změn vyvrátila také vlnová teorie na studiu dialektů.

Za základ *jazykového zeměpisu* je považována práce **George Wenkera** (1852–1911), k jehož cti je třeba říci, že ji publikoval i přes to, že dospěl k opačným výsledkům, než původně zamýšlel.

Jazykový zeměpis jako samostatná disciplína vznikl na konci 19. století a bývá považován za součást dialektologie – sleduje izoglosy a šíření jazykových jevů v teritoriu. Svým způsobem má ale kořeny už v dřívější době.

Wenker rozeslal učitelům v Porýní 40 spisovných vět, nechal je přeložit do jednotlivých dialektů, své poznatky zakresloval do map a následně zhodnocoval. Ačkoli je tato metoda z laického pohledu nejintuitivnější, brzy se zjistilo, že je chybná, nelze totiž realizovat doslovný překlad a volný překlad je zase ovlivněn osobností překladatele. Přesto s ní první fáze dialektologie pracovaly.

Na počátku 20. století vytvořil **Jules Gilliéron** (1854–1926) první *Lingvistický atlas Francie*.

Zásadní význam historickosrovnávací jazykovědy 19. století můžeme shrnout do následujících bodů:

- zavedení přísně vědecké metodologie,
- poprvé se řeší otázky jazykového vývoje,
- srovnáváním jazyků se přišlo na jejich příbuznost, vytvořila se genetická klasifikace indoevropských jazyků,
- založen je jazykový zeměpis jako samostatná vědecká disciplína,
- vzniká moderní, vědecky podložená fonetika, poprvé je formulována fonetická transkripce a artikulační fonetika.

Meze byly především v přísném zaměření na diachronii a pozitivistickém přístupu, které se staly brzdou. K zásadnímu obratu proto došlo na počátku 20. století s nástupem strukturalismu.

5.2.2 Strukturalismus

Strukturalismus je poslední směr, který sjednotil jazykovědu jako celek – žádný jiný směr už po něm takto jednotný nebyl.

Strukturalismus se projevil jako reakce na vývoj v 19. století a zásadní je jeho příklon k *synchronii*. Snaží se dívat na jazyk v určitém zastavení, vidět jej jako soustavu vzájemně se ovlivňujících prvků v různých rovinách. Mezi těmito prvky hledá vztahy, jejich vlastnosti, kombinatoriku a hierarchizující strukturu, upřednostňuje zkoumání formy nad významem.

Zakladatelským dílem evropského strukturalismu je *Kurs obecné lingvistiky* **Ferdinanda de Saussure** (1857–1913), které sám nenapsal, ale vydali ho studenti na základě jeho přednášek. Saussure byl velice sebekritický a po této práci již žádnou takto významnou nepublikoval. Jeho největší přínos spočíval v tom, že odhadl stav doby v lingvistice a:

- uvědomil si diference mezi diachronií a synchronií (diachronie je Saussurův termín), tvrdil, že zkoumání jazyka v určitém stavu o něm může říci více než nazírání diachronní a toto přirovnal k šachové hře: není důležité jakým způsobem se figury do pozice dostaly, podstatné je jejich současné rozestavení a herní možnosti;
- rozlišil pojmy *langue* a *parole*;
- jazyk pojímal jako systém prvků a zabýval se vztahy mezi nimi, rozlišoval vztahy *syntagmatické* a *paradigmatické*;
- přišel se specifickou psychologickou teorií jazykového znaku, tvrdil, že jazykový znak je arbitrární, jazyk chápal jako sociální jev;
- zavedl pojem *hodnota znaku*, říkal, že funkce, význam nebo hodnota jazykového znaku je dána jeho postavením vůči ostatním prvkům strukturovaného systému.

Silný vliv měly v této době tři školy: ženevská, kodaňská a především škola pražská.

Ženevská škola – sem se řadí samotný Saussure i jeho žáci, kteří jej jako první zhodnotili.

Kodaňská škola se začíná formovat ve 30. letech 20. století, Kodaňský lingvistický kroužek založili v roce 1934 Viggo Bröndal a **Louis Hjelmslev** (1899–1965). Ve svých formálních pracích napodobovala pražskou školu, svá díla její členové vydávali v podobně nazvané edici *Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague*.

Hjelmslev vytvořil nový směr nazvaný *glosematika*. Byl to pokus o formalizovaný logický popis jazyka, tvrdil, že pojmosloví vytváří chybný pohled na jazyk a snažil se zavést novou terminologii – tento pokus o vytvoření metajazyka k popisu jazyka se však ve své době nesetkal s velkým ohlasem, až později se lingvistika ke glosematice zpětně vrací.

V češtině vyšly v 70. letech dvě práce: Hjelmslevova *O základech teorie jazyka* a pro laickou veřejnost možná zajímavější *Jazyk*.

5.2.3 Pražský lingvistický kroužek

Pražský lingvistický kroužek (zkratka PLK), nebo také pražská škola, byl svým způsobem nejvýznamnější a jeho vznik je přesně datován 6. října 1926. Vypracoval jazykovou koncepci, která ovlivnila jak evropskou, tak světovou lingvistiku, dost možná také proto, že jeho členové byli světu otevřeni (Karcevskij byl přímým žákem Saussurovým). Nebyl vysloveně lingvisticky uzavřený, ale otevíral se literární vědě a jiným uměleckým směrům. Na druhou stranu je třeba říci, že jeho členové byli v určitém směru také netolerantní a někdy ze svého centra vylučovali členy, s jejichž názory se nedokázali ztotožnit.

Impulz pro vznik PLK vyšel od jeho doživotního předsedy a vynikajícího jazykovědce **Viléma Mathesia** (1882–1945). Ten sezval své přátele na schůzi, na níž se diskutovalo o jazyce. Zúčastnění se posléze shodli na tom, že se budou scházet pravidelně nejprve každý měsíc, později co čtrnáct dní.

Před koncem 2. světové války Mathesius zemřel, Jakobson byl nucen emigrovat a jazykový kroužek se rozpadl. S nástupem levicové vlády se strukturalismus dostal na index a byl zakázán, oživen byl v 60. letech a později až v roce 1989.

Už v roce 1911 (tedy několik let před vydáním Kursu obecné lingvistiky) vystoupil Mathesius v Královské české společnosti nauk s přednáškou *O potenciálnosti jevů jazykových*. Bylo to však v období zaměřeném na diachronii, ovlivněném mladogramatiky a Gebauerovou školou, takže zapadla. V ní přišel se synchronním přístupem k jazyku a uvažoval, že jazyk není statická záležitost, ale u všech jevů probíhá určitá oscilace, která je pro vývoj jazyka pozitivní (později toto nazval termínem *pružná stabilita*) a je jí i ve spisovném jazyce třeba ponechat prostor.

V roce 1929 vyjádřil PLK na prvním slavistickém sjezdu svůj program v práci *Teze*. Hlavní body:

- Silný důraz na synchronní studium jazyků.
- Funkční pojetí jazyka (pražská funkční škola), což byl nový přínos lingvistiky, o funkci totiž Saussure vůbec neuvažoval. Obecně chápali jazyk jako prostředek, který funguje v lidské společnosti, slouží jako nástroj a plní určité funkce. Do jisté míry upřednostňovali parole a předznamenali pozdější pragmatická studia jazyka. Zajímali se také o fungování všech jednotlivých prvků (hlásky, morfémy, fonémy, ...).

Svá díla vydávali členové PLK ve sbornících *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* a dále v časopise *Slovo a slovesnost*, který v roce 1935 založili (vychází dodnes) jako odpověď na v té době silně puristický časopis *Naše řeč* (1917), jehož hlavní náplní je péče o spisovný jazyk. Kodifikaci a pěstění spisovného jazyka považovali za velmi důležité a s puristickým přístupem nesouhlasili. Chtěli se držet především úzu (na což se navazuje dodnes), tvrdili, že kodifikátoři musejí jazyk dobře znát a zachycovat jej, nebránili se dubletám.

Klasické období PLK trvalo od roku 1926 do začátku 2. světové války a jeho členové přenesli jazyk do několika rovin:

Rovina hlásková – zajímala je především funkce, přišli s ucelenou *fonologií*. Ta vychází z naprosté abstrakce, pracuje s funkcí hlásek a tyto abstrahuje – tzv. *fonémy*. Nejvýraznějším představitelem je v této oblasti **Nikolaj Sergejevič Trubeckoj** (1898–1938), autor ruského původu, působil ve Vídni a byl v kontaktu s Jakobsonem. Jeho práce *Základy fonologie* (1939) nebyla dokončena a v poslední fázi ji dokonce diktoval. Tvrdil, že nejdůležitější funkcí hlásek je funkce *distinktivní*, čili schopnost rozlišení významu, a že fonémy s sebou tvoří vzájemnou opozici. Přišel také s termíny *neutralizace*, *korelace*.

Rovina morfologická – strukturalismus obecně spojil morfologii dvojího typu: gramatickou (koncovky) a slovotvornou (prefixy, sufixy). Nejdůležitějším dílem je dvousvazková *Genera verbi v jazycích slovanských* **Bohuslava Havránka**, které je zároveň považováno za nejvýznamnější slavistické dílo PLK. Důležitá je také studie *O struktuře ruského slovesa* **Romana Jakobsona**, v níž se pokusil využít poznatky z fonologie a aplikovat tyto teorie na morfologii. Na privativní opozici je v morfologii charakteristické to, že jeden člen opozice vypovídá o přítomnosti určitého příznaku (člen příznakový), zatímco bezpříznakový člen nevypovídá o přítomnosti nebo absenci příznaku nic, je neutrální (např. ženský rod příznakový je, ale mužský ne, srov. *milé posluchačky* × *milí posluchači*).

Rovina syntaktická – největším přínosem je učení o *aktuálním větném členění*, dnes také termín *funkční větná perspektiva*. Autorem této teorie je **Vilém Mathesius**, studia prováděl komparativně mezi angličtinou a češtinou. Zabýval se dynamičností ve výpovědi, hlavní problém spočíval v postavení mezi *langue* a *parole*. Mathesius pracoval s termíny *východiště* (*východisko*) a *jádro výpovědi*, dnes dvojice *téma* a *réma*. Výpověď se podle něj dělí na dvě části: východisko (téma) navazuje na to, co udržuje kontinuitu, jádro (réma) přináší něco nového, říká něco o východisku a je tím, čím informace narůstá. Toto se projevuje slovosledem, intonací, větným důrazem i některými lexikálními prostředky.

Mathesius se zabýval také *lexikem* a přinesl o něm některé významné

poznatky, např. co to jsou značková a popisná slova, lexikalizace, byl také prvním, kdo formuloval teorii pojmenování a určil dva procesy – pojmenování a usouvztažnění. *Značková slova* jsou taková, která nejsme s to z jejich významové formy určit, *popisná* jsou ta, u nichž jsme schopni ze struktury úplně nebo alespoň částečně odhadnout význam. *Lexikalizace* je spojení znaku s nějakým obsahem, který je arbitrárně smluvený. Ze slova popisného se de facto vždy stává slovo značkové, čím více slovo žije, tím více se forma zatemňuje a mizí. *Teorie pojmenování* se zabývá tím, jak pojmenováváme věci, a rozlišuje nejdůležitější jazykové procesy: *pojmenování* a *usouvztažnění*.

Funkcemi jazyka se zabýval Roman Jakobson, estetikou jazyka Jakobson s Mukařovským, afáziemi Jakobson. Havránek podal první systematický strukturní popis českých dialektů.

Velkou oblastí je *teorie spisovného jazyka*, to nejdůležitější shrnul **Bohuslav Havránek** ve sborníku *Studie o spisovném jazyce*. Oproti mladogramatikům PLK dokázal, že je spisovný jazyk oproti nářečí a běžné mluvě ve slovní zásobě bohatší, je vrstevnatější a má stylistické difference. Uznával dublety, byl pro poučenou kodifikaci, hovořil o kultuře spisovného jazyka a uvědomělé péči o něj. Přišel s tím, že kultivované vyjádření nemusí být výhradně spisovné, ale je možné je kombinovat. Havránek formuloval *funkční styly*, základním kritériem je funkce, která určuje, co je pro daný projev vhodné: *hovorový* (konverzační), *pracovní* (věcný), *vědecký* (odborný) a *básnický* (umělecký) – k těmto byl později Jelínkem přidán styl *publicistický*.

Velice moderní typologickou klasifikaci jazyků podal v práci *Zur ungarischen Grammatik* (Maďarská gramatika) **Vladimír Skalička**. Češtinu pak na základě morfolgie popsal v práci *Typ češtiny*.

5.2.4 Komunikačně-pragmatický obrat v jazykovědě

K tzv. pragmatickému obratu dochází zhruba v 70. letech 20. století a to v mezinárodním měřítku. V zásadě šlo o odklon od systémově orientované lingvistiky (tedy strukturalismu) k jazykovědě orientované komunikačně – jazyk začal být zkoumán ve svém užívání, tzv. *pragmatika* (*pragmalingvistika*). Co do pragmalingvistiky ještě spadá a co už ne přitom není jednotně vymezeno, o otázce hranic se diskutuje především v sémantice.

První teorií směřující k pragmatice byla *teorie mluvních aktů*, která navázala na rakouského filozofa Ludwiga Wittgensteina, podle nějž můžeme význam jazykových výrazů sledovat až z jejich užití a nelze jej zjistit ze systému. Důležité je také studium jazyka a kontextu (situace projevu, všeobecných znalostí mluvčích), logicky vzato je gramatika schopnost uživatelů adekvátně spojovat jazykové prostředky ve výpovědích s kontextem. Pragmatika sleduje záměry a cíle účastníků komunikace, strategie, které k dosažení

záměru vedou, postoje účastníků k obsahu promluvy a adresátovi, emocionálnost a intenzifikace.

Hranice mezi pragmatikou a sémantikou zjednodušeně řečeno spočívá v tom, že zatímco sémantika se ptá, co „to“ znamená, pragmatiku zajímá, co „tím“ mluvčí myslí. Pragmatika se zabývá studiem deikce, implikatury, presupozice, studiem mluvních aktů a různých aspektů diskurzu (dialogu).

Deikce se netýká systému, ale může fungovat až v reálné komunikační situaci, je to bezprostřední vztažení výpovědi k nějaké konkrétní situaci a kontextu. Důležitá je časoprostorová lokalizace přímých účastníků komunikace, čili mluvčího a adresáta. Charakteristická jsou osobní zájmena (*já, ty*), přivlastňovací zájmena (*můj, tvůj, náš*), slovesná osoba, slovesný čas, ukazovací zájmena (*tento*), adverbialní deiktické prostředky (*tady, včera, zítra*). Bez deikce bychom se ve skutečnosti nebyli schopni domluvit.

Presupozice je předpoklad, s jehož splněním se počítá, jde o nutnou podmínku, jejíž splnění se při vyslovení výpovědi pokládá za jisté: „divím se, že ještě není hotovo“ (předpokládaným faktem je, že ještě není hotovo) nebo „nejelo mi auto“ (adresát automaticky předpokládá, že mluvčí vlastní auto). Presupozice udržuje jazykovou ekonomii, protože vyslovujeme jen to, co je nové.

Implikatura znamená, že nereagujeme na doslovný význam, ale na to, co vyrozumíme, co předpokládáme, že chtěl mluvčí sdělit.

5.2.5 Teorie mluvních aktů

Teorie mluvních aktů se zaměřuje na otázku, co děláme, když mluvíme, co děláme tím, že mluvíme, a jakým způsobem přimějeme někoho jiného, aby něco vykonal. Říká, že základní složkou řeči jsou mluvní akty a že tyto konkrétní promluvy je třeba chápat jako součást lidského jednání. Mluvní akty nejsou chápány jen jako nástroje značující svět, ale považují se za nástroje jednání, které má určitý cíl a je vždy orientováno na partnera – oznamujeme, vyzýváme k činnosti, nebo se chceme něco dozvědět.

Propozice je jádro výpovědi, *intence* záměr, *ilokuce* může být oznámení, dotaz, rozkaz apod. Každý mluvní akt má kromě propozice ještě *ilokuční funkci*, je nějakým zvláštním typem jednání. Tato ilokuce je na první pohled patrná tam, kde se přímo explicitně projeví intence (např. „tento dům odkazuji svému synovi“), intence však nemusí být ve slovech jednoznačně určená (např. věta „táhne mi na záda“ nepřímě vyjadřuje, že se má v určité situaci zavřít okno).

Zakladatelem teorie mluvních aktů byl britský filozof **John L. Austin**, autor knihy *Jak udělat něco slovy*. Druhým klasikem, který teorii dále rozvedl a o nějž se opírá dnešní jazykověda, pak byl **John R. Searle** (* 1932), který

napsal v roce 1970 *Mluvní akty*. Ty se podle něj člení do několika fází:

1. *akt výpovědní* – fonetická realizace, vyslovení nějaké abstraktní věty;
2. *akt propoziční* – vytvoření určité propozice, tematické kostry výpovědi, která musí mít nějakou referenci (usouvztažnění k objektu) a predikaci;
3. *akt ilokuční* – přidání nějaké ilokuce k projevu;
4. *akt perlokuční (perlokuce)* – účinky na posluchače, jeho myšlení, interpretaci a jednání.

Searle hledal jazykové prostředky, které přímo vyjadřují typ ilokuce, tzv. *indikátory*. Nejdostupnějšími prostředky jsou tzv. *performativní slovesa*, explicitní performativní formule, ale také slovosled, intonace, slovesný způsob, různé částice typu *prosím, snad* apod. Searle také rozdělil performativní slovesa do pěti základních skupin:

1. *reprezentativa* (reprezentativní mluvní akty) – taková, která postihují určitý stav světa (tvrzení, vyprávění, popis, ...);
2. *direktiva* (direktivní mluvní akty) – ilokuce spočívá v apelování na adresáta, aby něco udělal;
3. *deklarativa* (deklarativní mluvní akty) – mluvčí někomu uděluje nějaký status (*křtím tě, jmenuji tě, ...*);
4. *komisiva* (komisivní mluvní akty) – případy vyjadřující v ilokuci určitý závazek mluvčího (*slíbují, přísahám, zavazují se, ...*);
5. *expresiva* (expresivní mluvní akty) – vyjadřují osobní postoj mluvčího, který může být motivován zdvořilostními konvencemi (*děkuji, prosím, omlouvám se, blahopřeji, ...*).

Po Searlovi se touto tematikou začali zabývat spíše jazykovědci. Rozebírali zejména ty případy, kdy není ilokuce jednoznačně patrná, a zkoumali, jak se ilokuce vyjadřuje jinými prostředky:

- *přímý mluvní akt:*

- „Petře, přikazuji ti, abys zavřel okno.“
- „Petře, zavři okno.“

- *nepřímý mluvní akt:*

- „Petře, zavřel bys okno?“
- ilokuce je příkazovací, použili jsme ale nepřímých prostředků – zdvořilejší způsob;
- *implicitní mluvní akt*:
 - „Táhne mi na záda“
 - mluvní akt jsme schopni určit jen ze situace a okolností promluvy.

V českém prostředí tuto teorii jako první široce rozvinul a aplikoval prof. Miroslav Grepl.

5.2.6 Diskurz, komunikace v dialogickém prostředí

Teorie mluvních aktů nepřesáhla rozsah realizace věty. Analýza diskurzu především sleduje, jaká jsou pravidla kooperace komunikantů a čím je tato kooperace dána. V každé sociální skupině je potřeba kontrolovat a potlačit přirozenou agresivitu plynoucí z boje s frustrací a dosáhnout vyrovnání potřeb mezi jedinci. Proto jsou ve společnosti zavedena určitá pravidla a ukazuje se, že se tato pravidla projevují také v komunikaci.

Paul Grice (1913–1988), autor tzv. konverzační logiky a teorie o kooperaci komunikace, vychází v novodobé pragmatice z toho, že při každém reálném styku partnerů dochází k určité kooperaci. Ta není dobrovolná a vyplývá z naší snahy co nejvýhodněji dosáhnout svého cíle. Grice formuloval čtyři základní pravidla, tzv. *konverzační maximy*:

1. *maxima kvantity* – buď v komunikaci tak informativní, jak je to v dané fázi rozhovoru třeba – míra předání informace;
2. *maxima kvality* – říkej jen to, o čem jsi přesvědčen, že je pravda, nelži – umožňuje udržení důvěry mezi komunikanty;
3. *maxima relevance* – spolupráce na plynulosti hovoru, relevantní rozhovor pro danou chvíli;
4. *maxima způsobu* – vyjadřuj se srozumitelně, nemlž, nekoktej, nepoužívej neznámá cizí slova ani dvojsmysly, nenamáhej partnera.

Nad tímto začali bádát další gramatici a zjistili, že ve většině rozhovorů tyto maximy nedodržujeme, ba dokonce jsme nuceni je obcházet, abychom dostáli zdvořilosti. **Geoffrey Leech** proto přišel s tzv. *maximami zdvořilosti*:

1. *maxima taktu a maxima šlechtnosti (velkorysosti)* – chceš-li zdvořile komunikovat, snaž se minimalizovat nároky na partnera a naopak maximalizovat výhody;
2. *maxima ocenění (uznání) a maxima skromnosti* – minimalizuj nedostatky svého partnera, nekritizuj jej a maximalizuj jeho schopnosti (chval), naopak minimalizuj své schopnosti a maximalizuj vlastní nedostatky;
3. *maxima souhlasu* – maximalizuj souhlas a porozumění s partnerem, tvař se, že máš stejné nebo podobné názory, a pokud ne, projevuj je opatrně;
4. *maxima účasti (sympatie)* – projevuje se v ustálených typech, jako jsou blahopřání, kondolence, vyjádření soucitu.

Na tyto pak navázali **Penelope Brown** a **Stephen Levinson** s *maximou zachování tváře* založenou na snaze neohrozit tvář jak svou, tak především partnerovu:

- *pozitivní zdvořilost* – snaha vylepšit partnerovu tvář,
- *negativní zdvořilost* – snaha nenarušit svou komunikaci partnerovu nezávislost, neohrozit jeho tvář, je formálnější.

Mezi základní zdvořilostní strategie patří používání otázek místo rozkazu, modálních sloves, kondicionálu, v češtině časté použití zdvořilých tvarů.

6 Český národní jazyk

Český jazyk patří geneticky do *slovanské jazykové rodiny*, konkrétně mezi jazyky *západoslovanské*, a jeho geneze spadá do konce praslovanské jednoty. Proces štěpení jazyků je však plynulý a proto nelze dobu vzniku češtiny přesně určit. Základní větev slovanských jazyků vznikla z praslovanštiny a k vnitřním diferenciacím docházelo přibližně od 10. až do 15. století. Vznik češtiny se řadí do 10. století.

Pračeština (konec 10. – polovina 12. století) je fáze jazyka, kterou poznáváme z rekonstrukcí a bohemizmů (českých prvků v cizojazyčných listech) a nemá jednoznačné písemné doklady. Ze *staré češtiny* (polovina 12. – konec 13. století) se také ještě nedochovaly souvislé literární veřejné texty, jsou však již dochovány drobnější neliterární památky, především vpisy do jiných textů, tzv. *bohemika* – většinou vlastní jména a jména místní, méně často apelativa. Z počátku 13. století pak pochází první dvě zachované české věty v tzv. zakládací listině litoměřické kapituly (v podstatě darovací text). Od 14. století vznikají kvalitní literární texty psané v češtině.

Jestliže byla čeština v 10. století relativně jednotná, mezi 12.–16. stoletím dochází k hlavním územním diferenciacím a vzniku dialektů.

6.1 Stratifikace, dělení národního jazyka

Národní jazyk je záležitost historicko-politologická a zjednodušeně řečeno je to jazyk, který považují příslušníci národa za svůj. Je to soubor blízkých *idiolektů* (jazyk příznačný pro jednotlivce, mohou být pestré), které užívají příslušníci národa při přirozeném dorozumívání.

Variabilita idiolektů je ve všech lidských společnostech v korelaci se zeměpisnou situací a společenskou strukturou (sociálním zřízením). Vznikají přirozené teritoriální rozdíly, mluvíme o teritoriálním členění, jehož výsledkem jsou dialekty, nářečí. Sociální faktor má za následek sociální stratifikaci jazyka a vznik sociálních dialektů – slangů, profesních argotů atp.

Útvar národního jazyka je soubor idiolektů vymezených na základě podobnosti teritoriálního rozšíření a komunikační společenské funkce. Útvary dělíme na *strukturní* a *nestrukturní*. Za strukturní považujeme takový soubor, který má svou vlastní charakteristickou strukturu ve všech jazykových rovinách – v češtině teritoriální dialekty a spisovný jazyk. Nestrukturní útvary (poloútvary) jsou specifické jen v určité rovině, většinou v lexiku, ostatní přebírají z jiných strukturních útvarů – slang, argot, ...

6.1.1 Spisovný jazyk

U každého kulturního národa vzniká spisovný jazyk jako prestižní jazykový útvar, který je reprezentativní pro celé národní společenství. V moderní době je kodifikován, je nejvíce stylisticky rozvinut, vytváří předpoklad pro odborné názvosloví apod.

Základem spisovné češtiny byla mluva politického centra, tedy Středních Čech a Prahy. Začátky kultivace prestižního jazykového útvaru spadají zhruba do 14. století, při kodifikaci však dochází k jistému zpoždění za mluveným projevem. Důkazem toho je, že už na konci 14. a začátku 15. století se v Praze neříkalo *pěkný*, ale *pěknej*, první tvar však zůstává dodnes zachován. V období humanismu vznikaly slovníky a čeština se dostávala do středu zájmu. Vznikla řada česky psaných textů, ale protože se snažily o vznešenou formu, zachovaly si některé prvky jazyka 14. století. Do období národního obrození pak můžeme klást počátky snahy o uvědomělé vytvoření spisovného jazyka, prostředků pro odborné i umělecké vyjádření. Do 20. století už tedy čeština vstupovala jako ucelený útvar a o spisovný jazyk se od té doby lingvisté kontinuálně starají. Spisovný jazyk nemůže být restriktivní, kodifikaci je třeba osvěžovat a přizpůsobovat potřebám mluvčích.

Právě z toho, že si humanisté vzali za vzor spisovné češtiny jazyk 16., respektive 14. století, plyne dnes již výrazný rozdíl mezi obecnou češtinou Čech a spisovným jazykem. Moravané, kteří k ní mají přirozeně blíže, používají spisovnou formu v širší škále situací.

6.1.2 Členění dialektů

Česká nářečí se dělí na čtyři základní skupiny podle dvojice silných hláskových rysů, jejichž změny probíhaly ve 14. a 15. století a šířily se z pražského centra. Na některá místa nedoběhly, jinde byly překryty jinými vlivy.

- *Česká nářečí v užším smyslu* – „slavnej soud“,
- *středomoravská nářečí* – „slavné sóď“,
- *východomoravská nářečí* – „slavný sůď“,
- *slezské dialekty* – „slavny sud“.

6.1.3 Obecná čeština

Obecná čeština má centrum svého vzniku ve středních Čechách, ale jako mluvený útvar zaznamenává celý vývoj, od spisovné češtiny se odlišuje. Je to rozšířený český interdialekt, dialekt na větším území, který má obroušené

lokální odlišnosti a zachovává si společné rysy, dialekty v něm ustupují. Pro prostředí Čech je to obecný mluvený jazyk, sociálně přesahuje hranice interdialektu a přibližuje se druhému standardu, je využíván v řadě funkcí, které původně zastávala výhradně spisovná čeština.

6.1.4 Hovorová čeština

Někdy se hovoří o tom, že hovorová čeština obsahuje prvky z nespisovného jazyka, které se blíží spisovnosti, a že prvky z ní se naopak dostávají do spisovné češtiny. Jindy se za hovorovou češtinu považuje funkční styl. Další říkají, že hovorová čeština je vrstva spisovného jazyka, jsou to výrazy, které jsou málo knižní a můžeme je použít v běžném hovoru. Čtvrtým názorem je, že hovorovou češtinu vůbec nemáme.

7 Dodatky

7.1 Důležité termíny

7.1.1 Foneticko-fonologická rovina

- *Asimilace* (spodoba) – usnadňuje artikulaci, jedna hláska se výslovnostně přibližuje jí sousedící:
 - *progresivní* – ovlivňuje výslovnost hlásky dopředu;
 - *regresivní* – ovlivňuje výslovnost hlásky dozadu, v češtině obvyklejší.
- *Disimilace* – opačný proces, kdy se dvě hlásky blízko sebe artikulačně diferencují.
- *Palatalizace* – změkčení.
- *Depalatalizace* – ztráta měkkosti.
- *Přehláska* – změna zadní nebo střední samohlásky v samohlásku přední.
- *Metateze* – přesmyk, v běžné mluvě velmi častý (*lžíce* → *žlice*).
- *Epenteze* – vložení hlásky uvnitř slova (*sedm* → *sedum*).
- *Proteze* – vložení hlásky na začátek slova, v češtině typické protetické „v“ (*okno* → *wokno*, *on* → *von*).
- *Diftongizace* – vznik tzv. diftongu z jedné samohlásky (*pěkný* → *pěknej*, *můka* → *mouka*).
- *Monoftongizace* – proces, kdy se dvojhláska změní v hlásku jedinou (*miera* → *míra*, *viera* → *víra*).
- *Kontrakce* – stahování, vznik jednoho slova ze dvou.

7.1.2 Morfologická rovina

- *Paradigma* – skloňovací model.
- *Analogie* – vyrovnává něco, co vzniklo hláskovými změnami (*peku* → *peču*).
- *Unifikace* – snaha unifikovat koncovky v rámci podobných jevů.

7.1.3 Lexikální rovina

- *Derivace* – odvozování (nejfrekventovanější způsob tvoření nových lexémů v češtině).
- *Kompozice* – skládání slov:
 - *vlastní složeniny*;
 - *spřežky* (nevlastní složeniny) vznikají spojením hotových tvarů (*bohumilý*);
 - *hybridní kompozita* jsou spojení českých slov s cizím základem (*autoopravna, biopotraviny, ...*).
- *Abreviace* – zkracování slov:
 - *univerbizace* využívá derivace, je to zkrácení víceslovných názvů v jedno slovo (*panelák, zimák, ...*).
- *Konverze* – změna slovního druhu.
- *Sémantické tvoření* – stejné formě přibývá nový význam:
 - metafora,
 - generalizace,
 - specializace,
 - metonymizace,
 - ...

7.2 Klasifikace indoevropských jazyků

S termínem *indoevropské jazyky* přišel Franz Bopp a je to nejvýraznější jazyková rodina vůbec – jednak jimi mluví nejvíce mluvčích, mluví jimi dlouhodobě významnější etnika, ale hlavně jsou nejlépe prozkoumány a písemně dochovány.

- Nejstarší dochované souvislejší památky ze 2. tisíciletí před n. l., velká knihovna chetitských textů ze 17. století před n. l.
- Védské texty z poloviny 2. tisíciletí před n. l.
- Mykénská kultura ze 14. a 13. století před n. l., lineární písmo B.
- Latinské památky z 1. tisíciletí n. l.

- Tocharština z 1. tisíciletí n. l.
- Arménské literární památky.
- Germánské Gótské památky, překlad bible ze 4. století.
- Slovanské památky z 10. století.

Nejstarší zapsané doložené slovo indoevropského jazyka pochází z poloviny 3. tisíciletí před n. l., odpovídá starochetitskému označení města a znamená „královské“.

Klasifikaci indoevropských jazyků provedl jako první August Schleicher – ten charakterizoval 9 větví, k nimž byly později dodány další dvě. Dnes tedy máme 11 větví:

- indoíránské jazyky,
- arménština,
- řečtina (stará i nová),
- balkánské jazyky,
- italické jazyky (včetně staré latiny a dnešních jazyků románských),
- keltské jazyky,
- germánské jazyky,
- baltské jazyky,
- slovanské jazyky,
- anatolské jazyky (např. chetitština),
- tocharské jazyky.

7.3 Poznámky k mapě nářečních oblastí

Mapa je převzata z *Českého jazykového atlasu* a zachycuje hranice současných nářečních oblastí.

Každé číslo představuje určitou lokalitu, na níž byl dialektologický průzkum prováděn, jednotlivé oblasti jsou vyznačeny v legendě a pro jejich určení je podstatná první cifra. Čerchovanou nebo tečkovanou čarou jsou vyznačeny hranice oblastí.

V seminární práci je potřeba zjistit jaké místo pisatele během života nejvíce ovlivnilo, v případě menších měst a vesnic je nutno upřesnit okres. Do závorcky je také třeba uvést, je-li pisatel dlouhodobě v cizině (např. „roční pobyt v Americe“), nebo je-li v době studií delší dobu mimo svou jazykovou oblast (např. „studium Brno“).

Toto místo označíme číslicí skupiny (1–8) s výjimkou speciálních případů, v nichž je značení následující:

- Praha – 2v,
- Brno – 6v,
- Ostrava – 8v.

Obdélník v mapce naznačuje města. V některých místech vesničky označeny nejsou, čísla 0 nebo 9 značí speciální oblasti, Sudety, kde z hlediska nářečí není původní obyvatelstvo a proto se do českých nářečních oblastí neřadí. Víme-li, že pisatel pochází z tzv. Sudet, Svitav nebo Jihlavy, všechny tyto případy označujeme číslem 9.